

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

КРАСЬКО ОЛЬГА ІВАНІВНА

УДК 930:82-94"195/20:378.4(477.54)

**ДЖЕРЕЛА МЕМУАРНОГО ХАРАКТЕРУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. – ПОЧАТКУ ХХІ ст.
З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент
Іващенко Вікторія Юріївна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
доцент кафедри історіографії,
джерелознавства та археології;

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Святець Юрій Анатолійович,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
завідувач кафедри історії України;

кандидат історичних наук, доцент
Месяков Антон Володимирович,
Харківський регіональний інститут
державного управління
Національної академії державного
управління при Президентіві України,
доцент кафедри соціальної і гуманітарної
політики.

Захист відбудеться «24» січня 2018 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Т. Шевченка, 1, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий «22» грудня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Формування корпусу джерел з історії університетів у радянські часи за рахунок документів офіційного походження спричинило асиметрію університетської пам'яті та домінування в інтелектуальному просторі єдиного офіційного історичного нарративу. За таких умов на сучасному етапі постало питання про заповнення лакун у комплексі джерел з історії Харківського університету радянського періоду.

Публікація двох томів спогадів про Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. засвідчила, що мемуари є одним з найбільш інформативних джерел з дореволюційної історії навчального закладу, зокрема в них відображено академічне життя, повсякденні практики, ціннісні настанови представників університетської спільноти¹. У зв'язку з цим збір та аналіз мемуарних джерел, присвячених періоду 1940 – 1980-х рр., є вельми своєчасним завданням, яке дозволить відтворити особливості розвитку навчального закладу та університетського співтовариства в зазначений час.

На відміну від комплексів мемуарних джерел із дореволюційного університетського минулого, у тому числі Харківського університету, джерела мемуарного характеру, присвячені історії радянських вищих навчальних закладів, на сьогодні не ставали об'єктом спеціального дослідження.

Висновки щодо особливостей мемуарної традиції ХХ – початку ХХІ ст. в Харківському університеті дозволять визначити зв'язок розвитку університетської мемуаристики з методологічними змінами в соціальних та гуманітарних науках, нададуть можливість чіткіше маркувати «традиції» та «розриви» в університетській історії та окреслити кордони університетського співтовариства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження узгоджена з планом науково-дослідної роботи кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема з науковою темою «Проблеми історіографії та інтелектуальної історії Східної Європи нового та новітнього часу» (державний реєстраційний номер – № 0112U004748).

Об'єктом дослідження є комплекс джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., авторство яких належить вихованцям, викладачам та співробітникам Харківського університету.

Предметом дослідження є атрибутивні, текстологічні, репрезентативні особливості джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету.

Хронологічні межі роботи охоплюють період формування та функціонування комплексу джерел мемуарного характеру від другої половини ХХ ст. до початку ХХІ ст., тобто визначаються часом створення відповідних мемуарних джерел. Як виняток для розуміння особливостей розвитку мемуарної традиції в Харківському університеті розглядалися також деякі мемуарні джерела, створені в 1920 – 1930-х рр.

¹ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв [та ін.]. Харків : Сага, 2008–2010.

Мета дисертації полягає в проведенні системного дослідження процесу атрибуції та оцінки репрезентативності комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. З огляду на це завдання дослідження полягають у такому:

- визначити історіографічні аспекти вивчення мемуарів як джерела, зокрема як джерела з університетської історії;
- розглянути класифікаційні схеми мемуарів в історіографії та виокремити групи джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- схарактеризувати теоретико-методологічні підходи і методи вивчення джерел мемуарного характеру;
- атрибутувати й датувати відповідні мемуарні джерела, простежити історію їхньої публікації та визначити мотиви мемуаротворчості;
- реконструювати процес формування та функціонування комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- з'ясувати змістове навантаження та емоційне забарвлення джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- виокремити риси, характерні для різних за жанром мемуарних джерел, зокрема визначити особливості текстуальної побудови, набір лексем та засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності;
- визначити репрезентативність мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. для вивчення історії Харківського університету;
- простежити спадковість та «розриви» в традиції університетської мемуаротворчості в ХХ – на початку ХХІ ст.

Джерельна база. У центрі уваги дослідження знаходиться комплекс джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету, до якого належать мемуари, творчі автобіографії, так звані «меморіальні есе», усні спогади і щоденники вихованців, викладачів та співробітників. Водночас потрібно зазначити, що джерела мемуарного характеру не ототожнюються з джерелами особового походження, Тому в дослідженні не були використані такі різновиди джерел особового походження, як службові автобіографії, листування, некрологи. Проте поняття «джерела мемуарного характеру» є ширшим за поняття «мемуари» і передбачає залучення близьких за жанровою ознакою до мемуарів джерел.

Більшість джерел мемуарного характеру, що вивчаються, зокрема 615 так званих «меморіальних есе» і 70 мемуарів, наразі опубліковано. На відміну від «меморіальних есе», оприлюднених у повному обсязі, частину мемуарів було опубліковано зі скороченнями або в уривках.

Третя частина джерел мемуарного характеру дійшли до наших днів лише в рукописному вигляді й уводяться до наукового обігу вперше. Неопубліковані джерела, а саме 23 мемуарні джерела, було виявлено в Інституті архівознавства НБУ імені В. І. Вернадського НАН України, відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, відділі рідкісних видань та рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна, Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, ЦДАМЛМ України та ЦДНТА України, у приватних зібраннях.

Також уперше до наукового обігу вводиться неопублікований комплекс усних спогадів, що зберігається у фонді Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна та налічує 130 інтерв'ю випускників Харківського університету періоду 1940 – 1980-х рр. До того ж спеціально для дослідження дисертантом було розроблено опитувальник для інтерв'ювання викладачів та співробітників Харківського університету. За період 2014 – 2016-х рр. було зібрано 20 усних свідчень представників професорсько-викладацького складу. Особисто дисертантом було проінтерв'ювано 12 респондентів, зокрема вісім представників університетської спільноти було опитано щодо мемуарної традиції в Харківському університеті та процесу мемуаротворчості.

Серед інших джерел, залучених до дослідження, можна виокремити такі: 1) особові справи студентів та викладачів Харківського університету радянських часів; 2) університетську періодику; 3) актову та діловодну документацію, пов'язану з історією Харківського університету радянських часів; 4) фотоматеріали.

Наявна джерельна база є репрезентативною та дозволяє вирішити поставлені в дисертації завдання.

Методологія. З огляду на джерельну базу в основу дослідження було покладено сукупність підходів до вивчення мемуаристики, зокрема історико-критичний, історико-психологічний, літературознавчий та культурологічний. Передусім були враховані методологічні настанови щодо необхідності наукової критики джерел мемуарного характеру та процедури її проведення. Важливими для дослідження були висновки А. Г. Тартаковського² та І. Л. Сиротіної³ про культурологічний потенціал мемуарних джерел, їхній статус як історико-культурного явища. Натомість С. С. Мінц⁴ відзначила, що мемуари є результатом саморефлексії індивіда (автора мемуарів), його прагнення показати свою суспільну роль і місце в історичних подіях. У межах літературознавчого підходу нами була застосована теорія Х. Вайта⁵, яка дозволила поглянути на мемуарні джерела як на частину символічного тезаурусу.

Для вирішення поставлених у дисертації завдань використовувалися загальнонаукові принципи дослідження. Принцип історизму дозволив реконструювати процеси формування та функціонування комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. Принцип системності дав можливість поглянути на мемуарну традицію в Харківському університеті як на безперервний процес, що поєднує в собі існування трьох комплексів мемуарних джерел: з історії дореволюційного університету; 1920 – 1930-х рр.;

² Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX века. От рукописи к книге. Москва : Наука, 1991. 286 с.; Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века. Москва : Археогр. центр, 1997. 356 с.; Тартаковский А. Г. Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения // История СССР. 1983. № 3. С. 112–130.; Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. Москва : Наука, 1980. 310 с.

³ Сиротина И. Л. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. Санкт-Петербург, 2001. Вып. 12: К 80-летию проф. М. С. Кагана : материалы междунар. конф., 18 мая 2001 г. С. 226–232.; Сиротина И. Л. Мемуарное философствование российской интеллигенции как опыт ментального самопознания : дис. ... докт. философ. наук : 24.00.01. Саранск, 2002. 272 с.

⁴ Минц С. С. Российская мемуаристика последней трети XVIII – первой трети XIX вв. в контексте историко-психологического исследования : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.09. Краснодар, 2000. 395 с.; Минц С. С. Социальная психология российского дворянства в мемуарных источниках последней трети XVIII – первой трети XIX вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. Москва, 1981. 210 с.

⁵ Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / пер. с англ. В. Е. Трубина, В. В. Харитонова [и др.] ; под ред. Е. Г. Трубиной, В. В. Харитонова. Екатеринбург : Урал. ун-т, 2002. 528 с.

1940 – 1980-х рр. Принцип міждисциплінарності забезпечив можливість застосування теорій та методів інших наук.

Методика дослідження. Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. Із загальнонаукових було залучено методи класифікації, аналізу, синтезу, індукції, дедукції. Особливе значення для дослідження мають спеціально-історичні методи: джерелознавчий, текстологічний та археографічний аналіз та синтез мемуарних джерел, які дозволили атрибутувати та датувати відповідні джерела, дослідити історію їхньої публікації, визначити мотиви мемуаротворчості. Серед конкретно-історичних методів були використані історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний. Історико-порівняльний метод дозволив виокремити провідні сюжети та зіставити інформацію в них з інформацією в інших джерелах з метою визначення репрезентативності мемуарних джерел. Історико-типологічний метод дав змогу визначити текстуальну побудову, набір лексем та засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності в різних за жанром мемуарних джерелах. За допомогою історико-генетичного методу було простежено особливості розвитку університетської мемуаристики в Харківському університеті. Залучення кількісних методів дослідження дозволило підвищити точність аналізу комплексу мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Дослідження здійснювалося в три етапи. На першому етапі головна мета полягала у виявленні мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. Для цього опрацьовувалася історична бібліографія та здійснювалася пошукова робота в архівних установах України та в підрозділах Харківського університету. Бібліографічні показники «Історія Харківського університету за двісті років»⁶, «Харків ХХ століття»⁷ та «Харківщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з ХVІІІ ст. до сьогодення»⁸ дозволили виявити більшість мемуарних джерел. Надалі цей комплекс був розширений спогадами, опублікованими в університетській періодиці, та виявленими рукописами, які зберігаються у відділі рідкісних видань та рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна та Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, в архівах м. Києва та приватних зібраннях.

На другому етапі нами була застосована методика джерелознавчого аналізу мемуарних джерел, узагальнена І. М. Войцехівською⁹.

На завершальному етапі для реалізації поставлених завдань, а саме для визначення характерних рис різних за жанром мемуарних джерел з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. та їхньої інформаційної репрезентативності, ми застосували декілька спеціальних методик, як-от: контент-аналіз текстів джерел у спеціальній програмі «MAXQDA. Version 10», авторську розробку С. І. Посохова для аналізу текстів¹⁰, а також методику наративізації автобіографічного досвіду.

⁶ Історія Харківського університету за двісті років. У 3 ч. : сист. бібліогр. покажч. / уклад.: М. Г. Швалб, В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицька [та ін.]. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 752 с.

⁷ Харків ХХ століття : бібліогр. покажч. У 2 вип. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад.: В. О. Ярошик [та ін.]. Харків : Східно-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2003. 800 с.

⁸ Харківщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з ХVІІІ ст. до сьогодення : бібліогр. покажч. / уклад.: Н. В. Аксьонова, В. В. Кравченко, Ю. Ю. Полякова, Т. О. Чугуй. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 140 с.

⁹ Спеціальні історичні дисципліни : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / укл.: І. Н. Войцехівська, В. А. Смолій, В. В. Томазов [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Либідь, 2008. 520 с.

¹⁰ Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 368 с.

Наукова новизна дослідження полягає в таких положеннях:

- уперше у вітчизняній історіографії розглянуто комплекс джерел мемуарного характеру з історії вищого навчального закладу радянських часів;
- з'ясовано ступінь розробки теми в історіографії та визначено актуальні підходи до вивчення мемуарів;
- виявлено та проаналізовано джерела мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету, у тому числі чимало неопублікованих;
- запропоновано класифікацію джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- реконструйовано процеси створення та функціонування комплексу мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету;
- простежено розвиток мемуарної традиції в Харківському університеті протягом другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст.;
- визначено репрезентативність джерел мемуарного характеру ХХ ст. – початку ХХІ ст. для вивчення минулого Харківського університету, а саме: цілісність, автентичність та вірогідність їхнього змістового навантаження та емоційного забарвлення;
- на прикладі джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету зроблено спробу виокремити специфічні риси різних за жанром мемуарних джерел, зокрема запропоновано виокремити новий жанр в університетській мемуаристиці – так звані «меморіальні есе».

Практичне значення дисертації полягає в можливості широкого використання її основних положень та висновків у спеціальних працях з історії Харківського університету та історії вищої освіти в Україні, розробці навчальних програм та методичних посібників з курсу «Основи джерелознавства» та «Джерелознавство історії України». Матеріали дослідження можуть бути залучені для підготовки лекційних та спеціальних курсів, присвячених історії Харківського університету, в експозиційно-виставковій, видавничо-інформаційній та екскурсійній діяльності Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Зокрема, виявлений нами під час роботи над дисертацією комплекс мемуарних джерел з історії Харківського університету 1920 – 1930-х рр. став основою третього тому спогадів про Харківський університет, присвяченого періоду реорганізації освітньої системи в нових політичних умовах (1920 – 1930-ті рр.). Передбачається, що усні свідчення, зібрані в межах усної історичної проекту «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940 – 1980-х рр.» увійдуть до четвертого тому зазначеної видавничої серії.

Особистий внесок дисертанта полягає в постановці актуальної наукової проблеми та цілісній розробці всіх її складових. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, усі сформульовані висновки та рекомендації ґрунтуються на результатах особистих досліджень дисертанта.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на наукових семінарах і засіданнях кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Основні положення та висновки дослідження знайшли відображення в доповідях на наукових конференціях регіонального, всеукраїнського та міжнародного

рівнів, серед яких: Міжнародна конференція студентів та докторантів «III Lubelska Jesień Historyczna» (Люблін, 24 – 26 жовтня 2014 р.); 32-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі» (Харків, 28 листопада 2014 р.); Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 24 квітня 2015 р.); Всеукраїнський науково-теоретичний семінар «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел» (Вінниця, 14 – 15 травня 2015 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Слобожанський гуманітарій – 2015» (Харків, 27 листопада, 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Харків як університетське місто» (Харків, 11 – 12 листопада 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 10 публікаціях, шість з яких входять до видань, затверджених МОН України як фахові. Одна стаття опублікована в іноземному періодичному науковому виданні.

Структура роботи. Структура роботи зумовлена специфікою предмета, метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (407 позицій на 35 сторінках), додатків. Загальний обсяг дисертації – 279 сторінок, з них основний текст – 188 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано об'єкт і предмет, хронологічні межі, мету і завдання дослідження, схарактеризовано джерельну базу, визначено методологічні основи дисертації, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про апробацію результатів дослідження та його структуру.

Перший розділ – «Історіографічні, джерелознавчі та теоретико-методологічні засади вивчення джерел мемуарного характеру».

У підрозділі 1.1. «Історіографічні аспекти вивчення джерел мемуарного характеру» проаналізовано праці українських та зарубіжних учених, які присвячені науково-пізнавальній цінності мемуарів, а також розглянуто процес становлення університетської мемуаристики.

Починаючи з XIX ст., науковці високо оцінюють джерелознавчий потенціал мемуарів, зокрема акцентують увагу на їхньому значенні для вивчення самосвідомості людей. Історіографічне узагальнення наявних праць з мемуаристики свідчить про те, що протягом XIX – XX ст. сформувалося два підходи науковців до оцінки джерелознавчого потенціалу мемуарних джерел. У межах першого, конкретно-історичного, науковці розглядали мемуари виключно як носії ретроспективної фактографічної інформації, яку можна використовувати для розширення свідчень, що містяться в джерелах інших видів. Цей напрям здебільшого характерний для радянського джерелознавства до 1970-х рр. Натомість на межі 1970 – 1980-х рр. було започатковано інший напрям – історико-типологічний, представники якого прагнули отримати з мемуарів не тільки ретроспективну (виражену), але й синхронну (ненавмисну) інформацію, яка характеризує автора і його оточення. Серед сучасних дослідників слід назвати І. Н. Войцехівську¹¹, М. Ф. Рум'янцеву¹², І. Л. Сіротіну¹³, які

¹¹ Спеціальні історичні дисципліни : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / укл.: І. Н. Войцехівська...

¹² Румянцева М. Ф. Для чого люди пишуть мемуари? // Мир психологии. 1998. № 1. С.141–155.

займаються вивченням культурологічного виміру мемуаристики. Зазначимо, що автобіографічний досвід радянських людей також зацікавив зарубіжних авторів¹⁴.

Розвиток університетської мемуаристики безпосередньо був пов'язаний зі зміною поглядів науковців на інформаційний потенціал мемуарів. Так, з початку ХХ ст. й до середини 1980-х рр. в університетській мемуаристиці переважав археографічний напрям. Уводячи до наукового обігу професорсько-студентські спогади, науковці використовували їх в історичних працях фрагментарно, продовжуючи здебільшого спиратися на офіційні документи. Натомість із середини 1980-х рр. для університетської мемуаристики характерною рисою є не тільки археографічна робота та епізодичне використання мемуарних джерел у роботах з історії вищої школи, а й спеціальні дослідження, у яких осмислюється мемуарні комплекси з університетського минулого¹⁵.

У підрозділі 1.2. «Джерелознавча складова вивчення мемуарів» здійснюється огляд вироблених у контексті історичних і літературознавчих студій поглядів дослідників на місце мемуарів серед письмових свідчень, розглядаються класифікаційні схеми мемуарних джерел, пропонується класифікація джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету.

З ХІХ ст. у вивченні мемуарів визначається два погляди дослідників на розуміння їхнього місця серед письмових джерел: літературознавці співвідносять мемуари з художнім твором, а історики – з історичним джерелом. Відмінність ставлення до зазначеної проблеми зумовила велику кількість класифікацій власне мемуарних джерел.

Дослідники класифікували мемуари за різними критеріями: соціальною належністю авторів; жанровою стилістикою; формою відтворення подій або формою викладу матеріалу; джерелами, на основі яких були створені мемуари; характером відтворення подій. Упровадження на межі 1970 – 1980-х рр. культурологічного підходу до вивчення мемуарів сприяло систематизації мемуарних джерел на основі узагальнюючого критерію, зокрема науковці поділили мемуарні джерела відповідно до їхньої «змістово-семантичної» характеристики. Сучасні дослідники запропонували класифікувати мемуарні джерела залежно від спрямованості встановлюваних ними комунікаційних зв'язків¹⁶.

Зазначимо також, що наприкінці ХХ ст. до джерел мемуарного характеру стали відносити ті свідчення, які виникали в процесі реалізації проектів з усної історії¹⁷. Згідно з класифікацією, що спирається на такий критерій, як спрямованість комунікаційних зав'язків, комплекс мемуарних джерел з історії Харківського університету другої половини ХХ ст. становлять автокомунікативні мемуарні джерела

¹³ Сиротина И. Л. Мемуарное философствование российской интеллигенции как опыт ментального самопознания : дис. ... д-ра. философ. наук: 24.00.01. Саранск, 2002. 272 с.

¹⁴ Hellbeck J. Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. Cambridge : Harvard University Press, 2009. 448 p; Naimen E. On Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them // Russian Review. 2001. Vol. 60. No 3. P. 307–315; Paperno I. Personal Accounts of the Soviet Experience // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2002. Vol. 3. No 4. P. 577–610; Walker B. On Reading Soviet Memoirs: A History of the «Contemporaries» Genre as an Institution of Russian Intelligentsia Culture from the 1790s to the 1970s // Russian Review. 2000. Vol. 59, No 3. P. 327–352.

¹⁵ Ежова С. А. Мемуары воспитанников Казанского университета как исторический источник, ХІХ в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. Казань, 1995. 18 с.; Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Харків, 2003. 216 арк.

¹⁶ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва : Рос. гос. гуманит. ун-т, 1998. С. 434.

¹⁷ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие... С. 639.

(щоденники), джерела мемуарного характеру з міжособистісною комунікацією, які своєю чергою поділяються на джерела з фіксованим адресатом (мемуари-листи) та з невизначеним адресатом (мемуари-«сучасні історії», мемуари-автобіографії, «меморіальні есе», історичні нариси з мемуарними елементами). Окрему групу складають усні свідчення вихованців та викладачів, зафіксовані в ході реалізації усноісторичного проекту «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940 – 1980-х рр.», які, з одного боку, можуть бути зарахованими до мемуарних джерел з міжособистісною комунікацією з фіксованим адресатом (взаємодія під час інтерв'ю респондента та інтерв'юера), з іншого боку – до мемуарних джерел з міжособистісною комунікацією з невизначеним адресатом (звернення респондента до минулого загалом).

У підрозділі 1. 3. «Теоретико-методологічні засади вивчення джерел мемуарного характеру» розглядаються підходи та методи до вивчення мемуарів, зокрема до джерел мемуарного характеру з університетського минулого, а також характеризуються використані в дослідженні спеціальні методики.

Дуалістична природа мемуарів, з одного боку, як документального залишку минулого, а з іншого – наративного джерела, що відображає окремі аспекти культури минулих епох, зумовили розвиток декількох підходів до вивчення мемуаристики: літературознавчого, історико-критичного та культурологічного. Ці підходи були започатковані протягом ХІХ ст., проте панівним тривалий час був історико-критичний. На межі 1970 – 1980-ті рр. дослідження мемуаристики переходить на якісно новий рівень, що пов'язано з розвитком культурологічного та запровадженням історико-психологічного підходів. На сучасному етапі мемуари розглядаються в контексті міждисциплінарної парадигми. Дослідники залучають до дослідження мемуарів методи суміжних дисциплін – гендерної історії, психології, соціології, усної історії.

Для вирішення окремих завдань дослідження були використані спеціальні методики, які запропоновані та апробовані в інших історичних роботах. Завдяки розробленому С. І. Посоховим інструментарію для текстів – так званих «маркерів»¹⁸, було розкрито інформаційний потенціал джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., зокрема виокремлено специфічні інформаційні поля, які умовно можна позначити так: «офіційне радянське», «неопубліковане радянське», «діаспорне», «сучасне українське». За допомогою контент-аналізу та аналізу текстів мемуарних джерел у спеціальній програмі «MAXQDA. Version 10» було з'ясовано їхню текстуальну побудову, проаналізовано словесний протокол та виявлено набір лексем та засоби вираження емоційно-чуттєвої тональності. Аналіз текстів у зазначеній програмі передбачав створення спеціальної системи кодів зі слів, які найбільш повно характеризують обрані «маркери». Серед лексем наявні різні частини мови – іменники, дієслова, прикметники і т. п. У завантажених у програму мемуарних джерелах, які сформували єдине інформаційне поле, було зафіксовано частоту використання певних кодів та зв'язки між кодами та сюжетами в тексті.

Аналіз автобіографічного досвіду в усних свідченнях випускників, викладачів та співробітників Харківського університету здійснювався в межах наративного підходу, коли життєвий шлях кожної особистості сприймається як осмислене ціле, що існує для інших у формі завершеної (або розказаної як завершеної) історії, тексту / розповіді / легенди про себе. Наратизації піддавалися як інтерв'ю з випускником, викладачем,

¹⁸ Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 368 с.

співробітником у цілому, так і окремі його частини, передусім ті, які осмислювалися респондентами як ключові, сутнісні.

Другий розділ – «Мемуари та щоденники другої половини ХХ – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету».

У підрозділі 2.1. «Традиція університетської мемуаротворчості в ХХ – на початку ХХІ ст.» здійснюється огляд розвитку мемуаристики в Харківському університеті протягом ХХ – початку ХХІ ст., зокрема простежено особливості формування та функціонування в історико-культурному просторі комплексу спогадів та щоденників з історії Харківського університету 1920 – 1930-х рр. Зазначимо, що крім спогадів історика Д. І. Багалія, біохіміка М. І. Буланкіна та літературознавця О. І. Білецького, щоденника антрополога Л. П. Ніколаєва, усі інші мемуарні джерела про Харківський університет 1920 – 1930-х рр. були створені в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Дослідження архівознавчих та археографічних аспектів зазначеного комплексу засвідчило безперервність університетської мемуарної традиції, що підтверджується створенням за радянських часів двадцяти дев'яти спогадів, присвячених періоду 1920 – 1930-х рр. Проте аналіз інформації щодо часу та умов публікації зазначеного комплексу показав, що переважна кількість з опублікованих джерел з'явилася без сприяння з боку Харківського університету. Університетська мемуаристика передусім розвивалася за підтримки інших організацій.

Період 1920 – 1930-х рр., який позначився суперечливими процесами: «реорганізацією», а згодом «відновленням» університетів, українізацією, а потім «розстріляним відродженням», – сприяв конструюванню кількох образів тогочасного Харківського університету. Так, в «офіційному радянському» інформаційному полі Харківський університет постає прикладом позитивних змін у вищій освіті після приходу до влади більшовиків. Для «неопублікованого радянського» інформаційного поля характерним є надання Харківському університету ореолу значущості та впливу на майбутнє життя мемуаристів. Представники діаспори у своїх мемуарних тестах віддають перевагу темі Великого терору, жертв та втрачених можливостей, у такий спосіб акцентуючи увагу на негативних явищах радянської дійсності.

Автори, які долучилися до університетської мемуаристики в незалежній Україні, формують інтегрований образ Харківського університету доби радикальних перетворень: мемуаристи намагаються згадати як певні досягнення вищої освіти того часу, так і недоліки, звертають увагу на трагічні сторінки в історії – репресії 1930-х рр., Голодомор 1932 – 1933-х рр.

Незважаючи на протилежність поглядів щодо місця вищого навчального закладу в освітній системі 1920 – 1930-х рр., автори-вихованці консолідуються навколо ідеї про спадковість та збереження університетських традицій навіть у тих складних умовах. Мемуаристи вбачають зв'язок дореволюційного університету з інституціями радянського часу в тому, що серед професорсько-викладацького складу ще було чимало «старої професури», навчання відбувалося в будівлях колишнього університету тощо. Водночас автори-викладачі фіксують розриви університетської історії, які, на їхню думку, були зумовлені відходом від принципів автономії університету, втручанням влади в навчальний процес та бюрократизацією системи. Так або інакше, але можемо констатувати, що написання багатьох творів мемуарного характеру відбувалося з урахуванням подібного попереднього досвіду.

У підрозділі 2. 2. «Джерелознавчий аналіз комплексу мемуарів і щоденників з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.» висвітлено процеси створення та публікації мемуарних джерел про Харківський університет 1940 – 1980-х рр., визначено мотиви мемуаротворчості та проаналізовано склад мемуаристів.

У процесі мемуаротворчості та публікації спогадів і щоденників про Харківський університет радянських часів можна виділити чотири періоди: 1) період створення та публікації перших спогадів про Харківський університет другої половини ХХ ст. (1950 – 1980-ті рр.), коли з'являються поодинокі мемуарні твори; 2) період поживлення мемуаротворчості та публікаторської активності (1990-ті рр.), що характеризується започаткуванням серії «Спогади Харківського університету», а також публікацією декількох мемуарів вихованцями та викладачами Харківського університету; 3) період розквіту університетської мемуаристики (початок 2000-х рр.), коли було створено, опубліковано та перевидано найбільшу кількість мемуарних джерел; 4) період сталого розвитку університетської мемуаристики (після 2010 р.), коли поява мемуарних праць набуває перманентного характеру, але залежить більшою мірою від бажання конкретного мемуариста, ніж від організаційних зусиль університетського співтовариства.

Створення мемуарів, присвячених Харківському університету радянського періоду, насамперед залежало від об'єктивних причин (досягнення авторами мемуарного віку), щоденників – від особистих мотивів вихованців. Натомість публікація мемуарних джерел була пов'язана з суспільно-політичною ситуацією спочатку в СРСР, а потім і в незалежній Україні.

Основними спонукальними мотивами до створення щоденників стала внутрішня потреба авторів зафіксувати власні враження, а мемуарів – бажання вихованців та викладачів Харківського університету зберегти пам'ять про минуле для наступних поколінь університетських діячів, поділитися унікальною, на їхню думку, інформацією з життя та наукової діяльності окремих вчених та викладачів. Значною мірою посилення процесу мемуаротворчості було пов'язано з ювілеями університету та університетських діячів.

Аналіз складу авторів засвідчив, що за факультетською належністю вони представляють факультети фізичного профілю (20), історичний (11) та філологічний (7) факультети. Співвідношення життєвого шляху та професійної діяльності мемуаристів з роками перебування в Харківському університеті дозволило виокремити три групи авторів. До першої належать мемуаристи, які після закінчення навчання залишилися працювати в університеті. Другу групу формують мемуаристи, які після закінчення навчання або кількох років роботи в університеті перейшли до інших освітніх закладів, наукових установ Харкова та переїхали до інших міст. Певна кількість мемуаристів стали відомими письменниками та літературними критиками. Відзначимо, що більшість авторів написали мемуари в 70–80-річному віці.

У підрозділі 2. 3. «Інформаційний потенціал комплексу мемуарів і щоденників з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.» досліджено змістове навантаження мемуарів і щоденників, з'ясовано засоби вираження емоційно-чуттєвої тональності мемуарних текстів, проаналізовано запропоновані мемуаристами «образи» Харківського університету.

Зазначені вище інформаційні поля мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету відрізняються набором сюжетних

літній, текстуальною побудовою, засобами подання інформації. На розкриття інформаційного потенціалу впливали такі чинники: рівень залучення мемуариста до університетської корпорації, етичні міркування та суспільно-політичні умови створення джерела. Так, на відміну від «офіційного радянського» дискурсу, де головна увага зосереджена на ідейно-політичному вихованні радянської людини, для «неопублікованого радянського» характерним є акцент на світогляді та приватному житті. «Діаспорний» дискурс позначено зосередженням здебільшого на висвітленні взаємодії людини, суспільства і влади за радянських часів. У центрі уваги мемуаристів, які сформували «сучасний український» дискурс, є особистість, водночас автори відкрито висловлюють свої думки про радянську дійсність.

Подібно до комплексу спогадів з історії Харківського університету 1920 – 1930-х рр. у мемуарах і щоденниках, присвячених Харківському університету другої половини ХХ ст., також було сформовано декілька образів Alma Mater. В інформаційному полі «офіційного радянського» дискурсу університет уявляється як місце ідейно-політичного виховання молоді. Автори «неопублікованого радянського» дискурсу ототожнюють Харківський університет з місцем становлення університетської людини. Представники діаспори розглядають університет як засіб боротьби влади з українською культурою і національною ідеєю. Сучасні мемуаристи більш помірковані і пропонують читачеві, спираючись на подану в мемуарах інформацію, самостійно реконструювати образ Харківського університету.

Третій розділ – «Меморіальні есе» про викладачів Харківського університету другої половини ХХ ст.».

У підрозділі 3.1. «Традиції створення меморіальних збірників у Харківському університеті» простежено особливості підготовки та публікації меморіальних видань у ХІХ – на початку ХХІ ст., визначено появу нового для університетської мемуаристики жанру, так званих «меморіальних есе», розглянуто склад мемуаристів та виявлено й схарактеризовано головних акторів тих сюжетів, які викладені в меморіальних працях.

Витоки університетської меморіальної традиції сягають дореволюційних часів. Перші меморіальні збірники являли собою сукупність некрологів, наукових статей та раніше опублікованих спогадів некрологічного характеру. За радянських часів зазначена меморіальна традиція трансформувалася в практику публікації некрологів та біобібліографічних покажчиків, присвячених професорам Харківського університету. На початку ХХІ ст., поєднавши досвід підготовки дореволюційних збірок та радянських біобібліографічних видань, було відновлено меморіальну традицію.

Водночас на сучасному етапі можна говорити про появу нових форм, зокрема так званих «меморіальних есе», для яких характерні такі особливості: створення внаслідок свідомого рішення університетського співтовариства підготувати меморіальний збірник, осмислення автором тексту життєвого досвіду своїх старших колег та окреслення власної позиції щодо минулого.

За п'ятнадцять років співробітники Харківського університету долучилися до підготовки тридцяти одного меморіального збірника. Аналіз особистостей, які є «героями» збірок, а також підходів до підготовки меморіальних видань з боку окремих підрозділів університету, показав відсутність спрямованої стратегії університетської спільноти щодо формування меморіального дискурсу. Активність істориків та фізиків у цьому напрямі (підготували по 11 збірників) свідчить, що на розвиток та специфіку меморіальної традиції університету впливає факультетська належність об'єкта

мемуаротворчості, тобто корпоративний фактор. Також під час вибору героя меморіального видання членами університетського співтовариства враховувалися його вчене звання, керівна посада в навчальному закладі та наукове визнання.

Склад авторів так званих «меморіальних есе» залежно від їхньої «статусної» позиції відносно до героя, який перебуває в центрі уваги меморіального видання, був розподілений на декілька груп: 1) члени родини; 2) учні; 3) колеги та друзі; 4) знайомі. Вік авторів так званих «меморіальних есе» залежно від групи, до якої вони належать, коливається від 40 до 80 років.

У підрозділі 3.2. «Текстологічні та археографічні аспекти дослідження меморіальних збірників» розглядаються стратегії університетських підрозділів щодо підготовки меморіальних видань, зокрема питання їхнього оформлення, мотивів створення чи публікації, джерел фінансування видань.

У підготовці меморіальних збірників Харківського університету можна виокремити декілька стратегій, характерних для різних університетських підрозділів: довготривале та самостійне видання збірників у межах однієї меморіальної серії, як на історичному факультеті; довготривале співробітництво фізиків університету з іншими установами при виданні такого роду збірників; підготовка підрозділами поодиноких меморіальних робіт.

Водночас для усіх структурних підрозділів характерний єдиний підхід до структури меморіальних збірників, який здебільшого базується на традиціях публікації біографічних та бібліографічних робіт. Так, постійними елементами збірників є біографія та бібліографія вченого, тоді як спогади складають близько третини меморіальних видань. Іноді в меморіальних збірниках містяться додаткові розділи, у яких зібрані наукові праці, публіцистичні статті, виступи, промови, власні спогади героїв меморіальних видань.

Незважаючи на постійне зростання кількості меморіальних видань, присвячених викладачам Харківського університету другої половини ХХ ст., процес публікації меморіальних збірників не став загальноуніверситетською справою. Як правило, підтримка університетом того чи іншого видання обмежується його рекомендацією до друку, а в окремих випадках – участю у фінансуванні. Прикладом продуманої політики зі збереження університетської пам'яті через публікацію збірників-присвят стала меморіальна серія історичного факультету, яка становить третину від загального масиву меморіальних видань університету.

У підрозділі 3.3. «Особливості «меморіальних есе»: побудова тексту, емотивність та змістове навантаження» розглянуто текстуальну побудову відповідних спогадів, проаналізовано їхню структуру та визначено використані авторами лексеми та засоби вираження емоційно-чуттєвої тональності.

Дослідження «меморіальних есе» засвідчило, що їхня текстуальна побудова базується навколо трьох концептів – «характеристика людини», «характеристика взаємин» та «епізод з життя». Переважно зазначені варіанти в текстах розповіді поєднуються та витікають один з одного. Загалом, змальовуючи «образний» портрет героя, автори наводять декілька його «іпостасей» – людини, науковця, педагога, керівника, громадського діяча.

Спогади меморіального характеру містять постійні та змінні структурні елементи. До постійних елементів належать характерні для будь-якого публіцистичного

тексту складові: вступ, основна частина та висновки. Змінними компонентами виступають заголовки, епіграфи та художні елементи.

Аналіз текстів показав, що спогади членів сім'ї, друзів, учнів, колег відрізняються стилістичними особливостями, підбором емотивної лексики та загальною подачею смислового навантаження. Так, емоційна тональність меморіальних спогадів членів сім'ї та друзів передається через поєднання слів з негативним забарвленням («втрата», «горе», «туга») з прикметниками, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, що в цілому надають висловленням позитивного характеру («світлий», «близький серцю і пам'яті»). Для спогадів учнів характерні використання лексем, пов'язаних із позначенням турботи, поваги, допомоги, варіанти гіперболізації та алегоризації, створені за допомогою вживання слів і словосполучень перебільшення, порівнянь («людина-легенда», «самовідданий лицар науки», «покірний слуга науки», «дух просвіти»), а їхня емоційна тональність спрямована на вираження шанування вчителя учнем. Найменша кількість емотивних слів міститься в меморіальних спогадах колег і знайомих. Переважно збудований ними текст залишається нейтральним для сприйняття читача.

Четвертий розділ – «Усні спогади з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.».

У підрозділі 4. 1. «Формування комплексу усних спогадів з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.» висвітлено процес збору інтерв'ю вихованців, викладачів та співробітників Харківського університету другої половини ХХ ст., проаналізовано склад респондентів за віком, гендерним показником, факультетською належністю, професійною діяльністю.

Збір інтерв'ю в межах проекту «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940 – 1980-х рр.» здійснюється за трьома напрямками: студентами історичного факультету як завдання з курсів «Вступ до спеціальності» та «Усна історія: теорія і практика», колективом Музею історії, а також випускниками Харківського університету, які самостійно долучаються до проекту. Загалом у Музеї історії на сьогодні відкрито 130 інтерв'ю випускників та 20 усних свідчень представників професорсько-викладацького складу, які відображають історію університету з 1950-х по 1980-ті рр.

Орієнтація в зборі усних джерел на студентів історичного факультету зумовила диспропорцію у висвітленні окремих підрозділів університету, а саме превалювання усних свідчень випускників-істориків. Другу позицію за кількістю респондентів посідає філологічний факультет, третю – факультет іноземних мов. Також до проекту були залучені випускники біологічного (10), геолого-географічного (8), фізико-математичного, фізичного, фізико-технічного та радіофізичного (разом 11) факультетів. На сьогодні випускники економічного та хімічного факультету представлені найменшою кількістю інтерв'ю, порівняно з усіма факультетами, які існували в радянський час.

Факультетська належність визначила гендерний розподіл респондентів – 85 жінок та 45 чоловіків. Середній вік респондентів становить 58 років. Аналіз професійної діяльності випускників дозволяє віднести їх до трьох груп. До першої групи належать респонденти, які після закінчення університету почали займатися викладацькою діяльністю (переважно, працюючи в системі середньої освіти, лише п'ята частина з опитаних є співробітниками вищої школи). Другу групу формують

респонденти, які після закінчення університету працювали у відповідних до їхнього фаху установах. Незначний відсоток респондентів після закінчення університету займався діяльністю, безпосередньо не пов'язаною з їхньою спеціальністю.

У підрозділі 4.2. «*Репрезентативність комплексу усних спогадів з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.*» розкрито інформаційний потенціал інтерв'ю випускників, викладачів та співробітників Харківського університету, зокрема з'ясовано їхню науково-пізнавальну цінність при вивченні академічного та повсякденного життя університетського співтовариства радянських часів, особливостей взаємин та кордонів самоідентифікації його представників.

Насамперед, в усних спогадах вихованців та викладачів найбільш повно представлена інформація про навчальний процес та професорсько-викладацький склад, а саме: про матеріально-технічне забезпечення навчання, розпорядок робочого та вихідного дня, специфіку проведення лекційних занять та навчально-виробничих практик, особливості викладацької та наукової діяльності в Харківському університеті за радянських часів.

Також усні свідчення дозволяють реконструювати «стиль життя» університетської людини в 1950 – 1980-х рр., зокрема визначити місце її проживання, організацію харчування та платоспроможність, повсякденні практики та особливості відпочинку, ціннісні настанови та переваги в моді, літературі, музиці. Відзначимо, що конструюючи власний стиль життя, студенти та викладачі Харківського університету синтезували висунуті суспільством норми поведінки (колективізм, участь у мітингах та суботниках) та корпоративну культуру (прагнення до самоосвіти, пізнання світу, певні етичні норми).

Висвітлюючи характер корпоративних взаємин, опитані порушують питання про особливості взаємодії студента та викладача, гендерну рівність в університетському співтоваристві, місце Харківського університету серед інших навчальних закладів. Респонденти акцентують увагу на тому, що в радянські часи для взаємин усередині університетського співтовариства були характерні безконфліктність, доброзичливість та професійна етика, а рівень підготовки вихованця Харківського університету був вищий за рівень підготовки випускників інших навчальних закладів Харкова.

Інтерв'ю вихованців та викладачів Харківського університету є також цінним комплексом джерел з історії взаємодії університету та міста, оскільки містять інформацію про функціонування міського простору та повсякдення харків'ян, а саме про неформальне районування, шляхи сполучення між житловими масивами, архітектурні зміни в Харкові протягом ХХ ст., а також про культурні заклади (кінотеатри, театри, музеї), заклади громадського харчування (їдальні, кафе, пивні, ресторани), місця відпочинку та дозвілля містян (парки).

Аналіз інтерв'ю засвідчив, що 80 % респондентів характеризують себе як «університетських людей», що виявляється в дотриманні ними в майбутньому тих норм і цінностей, які транслиювалися в корпорації в їхні студентські роки. Опитані викладачі Харківського університету розмірковують про «університетський дух», який, на їхню думку, дозволяє відрізнити «університетську людину» від «неуніверситетської». Також відповіді вихованців дозволили зафіксувати «місця пам'яті» студентів Харківського університету радянських часів.

У підрозділі 4.3. «*Проблеми пам'яті та особливості емоційного навантаження в усних спогадах з історії Харківського університету другої половини ХХ ст.*» виявлено

характерні емоційні реакції, які висловлювали випускники, викладачі та співробітники, зафіксовано, як особистість респондента та умови, за яких відбулося інтерв'ю, вплинули на оприлюднену ним інформацію з університетського минулого.

Загалом, комплекс усних свідчень з історії Харківського університету радянського періоду характеризується позитивним емоційним фоном. Найбільш поширеним проявом емоцій у випускників були посмішка та захоплення, особливо під час розповіді смішних історій, пов'язаних зі студентським життям. Простежено, що при характеристиці професорсько-викладацького складу респонденти дотримуються етичних норм і принципу поваги до вчителів і друзів, а самі розповіді про померлих педагогів часто супроводжуються емоційним станом суму. Відповідаючи на питання про роль університету в їхньому житті, вихованці відчувають гордість та виказують повагу до своїх викладачів. Проте переважно респонденти не можуть відповісти на питання про історію, традиції, символи університету. Не є винятком відповіді на зазначений блок питань респондентів-викладачів.

Найбільше про символічний простір та університетську пам'ять розмірковують представники історичного факультету, що передусім зумовлено схильністю істориків до саморефлексії та аналізу минулого. Водночас, на нашу думку, об'єктивною причиною чіткої університетської ідентичності серед істориків є, насамперед, політика пам'яті історичного факультету, яка, підтримуючи університетську традицію XIX ст., здійснюється в руслі процесу спадковості – наукової, духовної, морально-етичної.

Особливістю міркувань університетських викладачів є темпоральність та постійна ревізія причинно-наслідкових зв'язків між їхніми діями і наслідками. Автобіографічний текст стає знаковою системою, через яку «університетська людина» репрезентує свій внутрішній світ – погляди, оцінки, судження.

Аналіз інформації, що міститься в протоколах інтерв'ю, засвідчив, що відкритість та розкутість респондентів залежала від вибору місця інтерв'ювання (вдома чи робоче місце), наявності третіх осіб, особливо, якщо запис інтерв'ю відбувався в присутності колег, та особистості самого інтерв'юера.

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дослідження.

З XIX ст. мемуарні джерела посіли значне місце в корпусі історичних джерел. Науковці різного профілю високо оцінювали інформаційний потенціал мемуарів. Утім, протягом XIX ст. – другої половини XX ст. панівним серед дослідників був погляд на мемуари як на джерело важливої (але не завжди достовірної) фактичної інформації. З 1970 – 1980-х рр. дослідники почали наголошувати на культурологічному потенціалі мемуарних джерел, розглядаючи мемуари як історико-культурне явище певної епохи. На сучасному етапі мемуари опинилися в центрі уваги дослідників різних галузей науки – істориків, літературознавців, психологів, філологів.

Університетська мемуаристика з початку XX ст. і до середини 1980-х рр. характеризувалася певною увагою дослідників, до наукового обігу вводилися деякі мемуари з історії вищої школи та відбувалася підготовка відповідних археографічних видань. Натомість від середини 1980-х рр. спостерігається активне залучення мемуарних джерел при вивченні університетської історії, а також спеціальне дослідження мемуарних комплексів, присвячених минулому того чи іншого вищого навчального закладу.

Комплекс джерел мемуарного характеру другої половини XX ст. – початку XXI ст. з історії Харківського університету становлять мемуари та щоденники його

вихованців, викладачів та співробітників, так звані «меморіальні есе» та усні спогади, які відповідно формують три компоненти: мемуарний, меморіальний та усноісторичний.

Процеси формування та функціонування комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – ХХІ ст. з історії Харківського університету залежали від суспільно-політичних умов, внутрішньокорпоративних спонукальних мотивів (наближення ювілеїв Харківського університету або його підрозділів та пам'ятних дат, пов'язаних із професорсько-викладацьким складом) та об'єктивних причин (досягнення випускниками та співробітниками мемуарного віку).

Дослідження засвідчило відмінності в складі авторів усноісторичного, мемуарного та меморіального компонентів відповідно. Так, більшість авторів усних свідчень становлять колишні вихованці Харківського університету у віці 50 – 60 років, професійна діяльність яких пов'язана з викладанням в освітніх закладах, що зумовлено особливостями збору інтерв'ю. Натомість для мемуарного компоненту характерний інший «типовий» мемуарист – відома людина або науковець у 70 – 80-річному віці, – що пояснюється внутрішньою саморефлексією та бажанням поділитися спогадами, а також зацікавленістю з боку співтовариства в збереженні колективної пам'яті. Оскільки меморіальні тексти зазвичай присвячені викладачам Харківського університету, їхніми авторами стали переважно представники університетської спільноти, вік яких коливається від 40 до 80 років.

Загалом комплекс мемуарних джерел другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. дає уявлення про історію Харківського університету в цілому та окремі його підрозділи, професорсько-викладацький склад та особливості взаємин у корпоративному середовищі, академічну повсякденність та стиль життя університетської людини, коммеморативні практики та взаємодію університетської спільноти й міського простору.

Проте в межах окремого компонента (мемуарного, меморіального, усноісторичного) міститься різна виражена та прихована інформація. Так, у мемуарному компоненті інформація про академічне життя та студентську повсякденність радянських часів – виражена, натомість інформація про образи Харківського університету – прихована. Основу меморіального компонента становлять характеристика професорсько-викладацького складу (виражена інформація) та особливості взаємин у корпоративному середовищі (прихована інформація). Усноісторичний компонент, з одного боку, є узагальнюючим матеріалом про Харківський університет другої половини ХХ ст. (виражена інформація), з іншого – матеріалом для дослідження осмислення корпоративної ідентичності представниками університетської спільноти та механізмів функціонування університетської пам'яті (прихована інформація).

Залежно від специфіки інформаційного поля, у межах якого функціонує те чи інше мемуарне джерело другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету та стилістики викладу, умовно їх було віднесено до одного із чотирьох дискурсів – «офіційного радянського», «неопублікованого радянського», «діаспорного», «сучасного українського». У межах зазначених дискурсів тексти відрізняються набором сюжетних ліній, побудовою, засобами вираження емоційно-чуттєвої тональності, ідеологічним підтекстом.

Аналіз змістового навантаження та емоційної тональності мемуарних джерел засвідчив асиметрію університетської пам'яті, що виявилось в недостатній рефлексії представників університетського співтовариства щодо історії університету, його традицій, символів та ритуалів, що, на думку дисертанта, зумовлено двома причинами. Передусім, це пов'язано з особливостями освітньої політики в Радянському Союзі, спрямованої на уніфікацію та регламентацію життя університетської людини, що підтверджується визначенням у мемуарних джерелах характерних для радянського студента та викладача повсякденних практик. Також це пояснюється тим, що після здобуття Україною незалежності, університет не здійснював цілеспрямованої політики зі збереження колективної пам'яті, а в професійній історіографії почали переважати негативні оцінки радянської доби. Водночас визначено, що для представників університетської спільноти в мемуарних джерелах типовим є дотримання певних етичних норм, зокрема при характеристиці професорсько-викладацького складу та корпоративних взаємин, що більшою мірою підтверджується на прикладі аналізу меморіальних текстів.

Отже, незважаючи на період реорганізації Харківського університету в 1920 – 1930-ті рр., катастрофічні наслідки Другої світової війни, в університетській мемуаристиці простежено певну спадковість традиції протягом ХХ ст. – початку ХХІ ст., що виявлялася в наслідуванні мемуаристами окремих жанрових форм, дотриманні певних етичних норм під час висвітлення минулого Харківського університету, негласно ухвалених його співтовариством. У цілому доведено, що розвиток університетської мемуаристики в ХХ ст. – на початку ХХІ ст. був зумовлений історико-культурним контекстом та методологічними змінами в системі гуманітарних та соціальних наук. Слід зазначити, що меморіальний та мемуарний компоненти в університетській мемуаристиці фактично продовжують дореволюційну традицію. Натомість поява усноісторичного компонента пов'язана з інституалізацією усної історії та посиленням принципу міждисциплінарності в історичній науці.

Виявлено, що до розвитку університетської мемуаристики в другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. певною мірою долучилися майже всі його факультети та окремі підрозділи, зокрема ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна. Проте більшою мірою з відродженням в університетській мемуаристиці «меморіального» напрямку та зародженням нового усноісторичного, пов'язані цілеспрямовані дії істориків та фізиків Харківського університету. Зокрема, фізики, відновивши меморіальну традицію в університеті, надалі підготували майже третину меморіальних збірників, присвячених викладачам Харківського університету другої половини ХХ ст. Однак лідером зі створення видань меморіального характеру став історичний факультет, який, окрім того, є ініціатором реалізації на базі Музею історії ХНУ усноісторичного проекту для збору свідчень вихованців радянських часів.

У підсумку маємо констатувати велику науково-пізнавальну цінність комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету, не лише для майбутнього дослідження історії зазначеного начального закладу, а й виявлення специфіки розвитку університетської мемуаристики та функціонування механізмів університетської пам'яті в цілому.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Красько О. Типологія спогадів про Харківський університет 1920–1930-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 226–234.
2. Красько О. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 203–212.
3. Красько О. Особенности рефлексии в автобиографических текстах историков: на материалах интервью выпускников Харьковского университета (конец 1980-х – начало 2000-х гг.) // Харківський історіографічний збірник. 2015. Вип. 14. С. 93–102.
4. Красько О. In memo: стилістика та емотивність меморіальних спогадів про істориків Харківського університету другої половини ХХ ст. // Гілея. Київ, 2016. Вип. 111 (8). С. 82–85.
5. Красько О. Межі приватного та публічного життя в мемуарах та усних спогадах вихованців Харківського університету др. пол. ХІХ – др. пол. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. № 46. С. 82–93. **(Видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus).**
6. Іващенко В. Ю., Красько О. І. Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. № 1145 : Сер.: «Історія». Вип. 50. С. 134–145.

Статті в іноземних виданнях

7. Красько О. На пути создания устноисторического архива : интервью выпускников Харьковского университета в контексте изучения корпоративной памяти // Коło historii. Lublin, 2015. № 16. С. 177–189.

Матеріали конференцій

8. Красько О. Образ «університетського ідеалу» викладача в мемуарах та усних спогадах про Харківський університет др. пол. ХІХ – початку ХХІ ст. // Каразінські читання (історичні науки). Матеріали 68-ї міжнародної наукової конференції. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 31–32.
9. Красько О. Усний наратив випускників Харківського університету (1950–2000-і рр.) як джерело історико-краєзнавчого характеру // Тези доповідей ХХХІІ-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі». Харків, 2014. URL: <http://history.karazin.ua/> (Дата оновлення: 06.06.2016).
10. Красько О. Історичний факультет на варті університетської пам'яті // Матеріали міжнародної науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій–2015». Харків, 2015. С. 359–364.

АНОТАЦІЯ

Красько О. І. Джерела мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни (історичні науки). – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2017.

У дослідженні розглянуто комплекс джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. Визначено ступінь розробки теми та історіографічні аспекти вивчення мемуарів як джерела, зокрема з університетської історії. Схарактеризовано теоретико-методологічні підходи до вивчення мемуарів. Датовано та простежено історію публікації зібраних джерел, визначено мотиви мемуаротворчості. Запропоновано систематизацію джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету. Виокремлено новий жанр в університетській мемуаристиці – «меморіальні есе». З'ясовано змістове навантаження та емоційне забарвлення мемуарних джерел, здійснено оцінку їхньої репрезентативності. Доведено інформаційну цінність досліджуваного комплексу джерел мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. для вивчення як історії Харківського університету, так і особливостей розвитку університетської мемуаристики та функціонування механізмів університетської пам'яті в цілому.

Ключові слова: джерела мемуарного характеру, Харківський університет, університетська мемуаристика, мемуари, усні спогади, інтерв'ю, щоденники, «меморіальні есе», інформаційне поле, лексеми, емоційна тональність.

АННОТАЦИЯ

Красько О. И. Источники мемуарного характера второй половины ХХ в. – начала ХХІ в. по истории Харьковского университета. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара. – Днепр, 2017.

В исследовании рассмотрен комплекс источников мемуарного характера второй половины ХХ в. – начала ХХІ в. по истории Харьковского университета. Определены степень разработки темы и историографические аспекты изучения мемуаров как источников, в частности по истории университетов. Охарактеризованы теоретико-методологические подходы к изучению мемуаров. Установлена датировка и прослежена история публикации рассматриваемых в исследовании мемуарных источников. Определены мотивы мемуаротворчества. Предложена систематизация источников мемуарного характера второй половины ХХ в. – начала ХХІ в. по истории Харьковского университета. Выделен новый жанр в университетской мемуаристике – «мемориальные эссе». Определены смысловая нагрузка и эмоциональная тональность мемуарных источников, дана оценка их репрезентативности. Доказана источниковедческая ценность комплекса источников

мемуарного характера второй половины XX в. – начала XXI в. как для изучения истории Харьковского университета, так и особенностей развития университетской мемуаристики и функционирования механизмов университетской памяти в целом.

Ключевые слова: источники мемуарного характера, Харьковский университет, университетская мемуаристика, мемуары, устные воспоминания, интервью, дневники, «мемориальные эссе», информационное поле, лексемы, эмоциональная тональность.

ANNOTATION

Krasko O. I. Sources of memoir character of the second half of the XX – early XXI centuries from the history of Kharkiv University. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences, speciality 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines (historical sciences). – Oles Honchar Dnipro National University, 2017.

The thesis deals with a complex of sources of memoir character in the second half of the XX – early XXI centuries from the history of Kharkiv University. The paper determines the degree of the theme development and historiographic aspects of studying memoirs as a source, in particular, as a source of university history. Theoretical and methodological approaches to study the memoirs have been characterized. The history of the publication of the collected sources has been dated and traced, the motives of the memoformation are determined. The author proposes the systematization of sources of the memoir character from the history of Kharkiv University in the second half of the XX century – early XXI century. A new genre in the university memoir is singled out – ‘memorial essay’. The sense and emotional load of memoirs sources are determined, their representativeness is estimated. The author proves the source study value of the complex of sources of memoir character in the second half of the XX – early XXI century from the history of Kharkiv University to study the history of the educational institution in Soviet times, determines the features of development of university memoirs and functioning of the mechanisms of university memory.

Key words: sources of memoir character, Kharkiv University, university memoiristics, memoirs, oral memories, interviews, diaries, ‘memorial essays’, information field, lexems, emotional tone.

КРАСЬКО Ольга Іванівна

**ДЖЕРЕЛА МЕМУАРНОГО ХАРАКТЕРУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. –
ПОЧАТКУ ХХІ ст. З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск: кандидат історичних наук, доцент
Іващенко Вікторія Юрївна

Підписано до друку 12.12.2017. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк. цифровий.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 примірників. Зам. №1518.

Надруковано у друкарні ФОП Тарасенко В. П.
Свідоцтво № 24800170000043751 від 21.02.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
Тел./факс: (0572) 52-82-11, (097) 273-11-77